

О.І. ПАВЛОВ

СІЛЬСЬКИЙ РОЗВИТОК ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ

Визначено ступінь наукової розробки проблеми, уточнено зміст поняття “сільський розвиток”, розкрито його специфіку. З’ясовано залежність між територіальним підходом до аналізу процесів, що відбуваються в межах об’єкта, та політикою сільського розвитку.

The degree of scientific development of the problem is determined, maintenance of “rural development”, concept is specified. Dependence between territorial approach to the analysis of processes which take a place within the limits of object and the policy of rural development is studied.

Останнім часом актуалізувалися проблеми простору і просторових вимірів наукових досліджень, що вимагає посилення міждисциплінарних зв’язків географії, економічної науки, історії, демографії, теорії управління, поглиблення розробки методології та інструментарію просторового розвитку.

У першу чергу це відноситься до сільської соціально-територіальної підсистеми суспільства, яка перебуває у кризовому стані. Тому опрацювання теоретико-методологічних засад сільського розвитку в Україні постає актуальною науково прикладною проблемою.

Проблематика сільського розвитку перебуває на початковому етапі її розроблення. Вагомий внесок у розробку понятійно-термінологічного апарату дослідження внесли вітчизняні фахівці І. Прокопа, П. Саблук, В. Юрчишин, російські дослідники О. Петриков, І. Ушачов та ін. Проте недостатньо науково розробленими залишаються питання, пов’язані з визначенням змісту та функціональності сільського розвитку, механізмів політико-управлінського впливу на цей процес.

З огляду на це метою роботи є аналіз ступеня наукової розробки проблематики сільського розвитку в Україні. Для її досягнення сформульовані такі завдання: визначити зміст поняття “сільський розвиток”; проаналізувати стан наукової розробки проблеми; окреслити перспективи подальших розвідок.

Термінологічний інструментарій, який застосовувався до цього часу в дослідженні сільського сегмента суспільства, не забезпечував його системного вивчення. В умовах суспільної трансформації виникла потреба в комплексному реформуванні українського села, що, у свою чергу, вимагає не галузевого, а територіального підходу до дослідження сільської

соціально-територіальної підсистеми суспільства.

Значний внесок у формування нової парадигми сільського розвитку зробили представники географічної наукової школи. Так, О. Топчієв використав категорії простору та часу для характеристики відносин між географічними об'єктами (фізичними, біологічними та антропними), розташованими на певній території. Остання визначається цим автором, по-перше, як просторова протяжність, по-друге, просторовий базис і ресурс розселення населення, розміщення виробництва, господарської і духовної життєдіяльності взагалі [14, с. 174]. Інша наукова доробка географічної наукової школи, пов'язана з концепцією географічних образів Д. Замятіна, згідно з якою фіксуються відмінності між окремими сегментами простору в їх одночасності. В її основу покладено не фізикалістські уявлення і картографічні моделі, а аналіз образно-географічних інтерпретацій простору, його метагеографічні образи [6, с. 5].

Становленню концептуальних засад сільського розвитку сприяли праці економістів-аграрників. Зокрема, О. Онищенко і В. Юрчишин одними з перших у вітчизняній економічній науці дали визначення поняття “сільський розвиток”. На їх думку, у науковому відношенні ця категорія “уособлює” сукупність знань про сучасне, найближче, доступне для огляду (середньострокове) і стратегічно віддалене майбутнє українського села, селянства і всього сільського соціуму, а також про напрями, шляхи і механізми виведення сільського господарства на засади сталого розвитку. У прикладному відношенні сільський розвиток виправдано розглядати як матеріалізацію (практичне втілення) системних законодавчих, регіональних і безпосередньо місцевих заходів, і практичних дій, підпорядкованих сучасним і стратегічним інтересам і потребам кожної конкретної сільської території, кожного (і у т.ч. найменшого), сільського поселення, кожної сільської виробничо-господарської структури, кожного селянина та іншого сільського жителя [8, с. 10].

Отже, за останні роки зроблено певний науковий прорив у розумінні сільського розвитку, як територіального. Проте у визначенні його сутності та змісту поки що переважає вузькоспеціалізований підхід, за яким кожна наукова галузь щодо дефініції поняття “сільський розвиток” виокремлює власне дослідницьке поле.

На сьогодні дещо досліджено парадигму сільського розвитку [10] та розроблено модель сільського розвитку в Україні [9]. Наразі, вважаємо за доцільне поглибити та конкретизувати розуміння сутності сільського розвитку.

У понятті “сільський розвиток” на першочергову увагу заслуговує слово “розвиток”. Філософський енциклопедичний словник визначає його як закономірну зміну матерії та свідомості, як поступальний рух, перехід від одного стану до іншого [16, с. 82]. У великому енциклопедичному

словнику розвиток визначається як спрямована, закономірна зміна об'єкта (системи), в результаті якої виникає новий його якісний стан, змінюється структура [2, с. 991]. У спеціальній науковій літературі вирізняються три основних тлумачення розвитку: як перехід можливості в дійсність; як розуміння руху взагалі; як виникнення нового [15, с. 33]. Як виникнення нового розвиток ототожнюється з прогресом, хоча він буває й регресивним. Крім того, розвиток відбувається еволюційним (реформаторським) та революційним (радикальним) шляхом, наслідком чого є докорінні зміни.

Усі наведені визначення розвитку віддзеркалюють процесуальний складник останнього, відбивають його динаміку як об'єктивного процесу. Розвиток підпорядкований дії певних законів, які розкривають його рушійні сили та внутрішній механізм. Усе це дає підстави для висновку про здатність кожного окремого об'єкта (системи) до саморозвитку, внаслідок чого відбувається зміна його структури. За своєю формою структура виступає як певний взаємозв'язок, взаєморозташування складових частин, будова об'єкта, а за змістом – сукупність його стійких зв'язків, яка забезпечує збереження основних властивостей при різних зовнішніх і внутрішніх змінах [2, с. 1157].

Проте розвиток, на переконання В. Захарченка, можна трактувати не лише як процес зміни структури об'єкта, але й як зміну способу функціонування [7, с. 32]. Функціонування – це процес виконання системою певних функцій, який визначається ресурсним, виробничим, фінансовим, соціальним та іншим потенціалом об'єкта. Функції розподіляються на активні (ті, що реалізуються в даний момент) та пасивні (потенційні), базові та другорядні, загальні та спеціальні, внутрішні та зовнішні. Поява нових функцій веде до появи нових зв'язків між елементами об'єкта, зміни його властивостей.

Використання поняття “сільський розвиток” передбачає розвиток у межах руральної (від. англ. rural – сільський) частини територій, розміщеної у просторі. Такий підхід дозволяє об'єктивно оцінити розвиток сільської соціально-територіальної підсистеми суспільства через виконання нею комплексу певних функцій, виключає визначення спрямованості сільського розвитку довільно обраною функцією, передусім продовольчою.

При домінуванні галузевого підходу сільський розвиток розглядається в контексті його протиставлення міському розвитку, а дихотомія “село – місто” ідентифікується з дихотомією “сільське господарство -промисловість”. Жорстка прив'язка сільського розвитку до певної галузі знайшла своє спотворене віддзеркалення в аграрній політиці, яка звужує і обмежує його функціональність. Неадекватною сутності сільського розвитку є і назва міністерства, яке за визначенням несе відповідальність виключно за агропромисловість. Такі ж самі вади

притаманні і Генеральній схемі планування території України, в основу побудови якої покладено відомчо-господарський принцип. Так, диференціація територій за видом та режимом їх переважного використання на такі, що характеризуються агропромисловим виробництвом та сільською забудовою (зона сільського господарства) на протигагу територіям з інтенсивною промисловою, міською, житловою та господарською забудовою (зона урбанізації) є не тільки некоректною, а й неповною [3, с. 167]. До того ж типізуються ці зони за різними критеріями галузевим в одному випадку (сільське господарство) і за однією з тенденцій розвитку міського способу життя – в іншому (урбанізація). Зовсім не враховано у Схемі взаємопов'язаність сільської та міської територіальних підсистем суспільства.

Сільський розвиток позначений певним місцем у географічному просторі. У географії місце розглядається як точка. Їх множина утворює ареал на земній поверхні. Місце – це адреса об'єкта в географічному просторі, а геопростір – сума (інтеграл) місць географічних об'єктів [14, с. 175-176].

Сільський розвиток локалізовано не тільки в просторі, а й у часі, що дозволяє визначити його тривалість, послідовність та інтенсивність. У цьому сенсі час – це “плинний” простір. Застосування категорії часу має методологічне значення. За її допомогою можна простежити як відмінності, так і спільні риси між окремими локалізованими явищами у фактичній одночасності.

Сільський розвиток має просторовий, природний, ресурсно-функціональний, галузевий, поселенський та соціальний виміри.

Просторовий вимір сільського розвитку в контексті концепції просторової організації суспільства Р. Морилла виступає, з одного боку, як його проста протяжність, що знайшло свій прояв у законі кілець Й. Тюнена та теорії центральних місць В. Кристаллера і А. Льоша, а з іншого – як ландшафт, корисні копалини, біологічне розмаїття, соціальна освоєність [1, с. 67]. У його природному вимірі знаходить свій прояв специфіка сільського розвитку. Безумовно природа не локалізується так, як населення (сільське та міське) або виробництво (сільськогосподарське і промислове), вона є неподільною. Ураховуючи, що в межах сільського розвитку природне середовище пов'язано переважно із сільськогосподарським виробництвом, а також, беручи до уваги незначну людність і густоту населення, можна стверджувати, що тут воно має значно менше антропогенне навантаження, ніж у містах.

Галузевий вимір сільського розвитку має переважно сільськогосподарську спрямованість. Певною мірою це можна пояснити тим, що його основним природним ресурсом є землі, а виробничо-господарська діяльність відбувається у безпосередньому зв'язку з рослинним і тваринним світом. При цьому не береться до уваги, що не всі

суб'єкти господарювання забезпечені в достатній кількості земельними ресурсами для виконання сільськогосподарської функції, а в сільському господарстві у 2005 р. було зайнято тільки 19,4 % від загальної кількості працюючих [11, с. 51]. Інша частина економічно активного сільського населення зайнята у промисловості, будівництві, на транспорті, у сфері послуг та поза межами села.

Потенційні та реальні можливості сільського розвитку значною мірою проявляються в його ресурсно-функціональному вимірі. Зв'язок між ресурсами й функціональністю сільського розвитку полягає в тому, що остання є проєкцією наявного ресурсного потенціалу.

Головним компонентом ресурсного потенціалу сільського розвитку є людські ресурси, оскільки лише вони формують соціум, здатний наповнити просторове середовище життям. За такими показниками, як спроможність до відтворення, працездатність, зайнятість, матеріальний добробут, освітньо-професійний рівень, стан людського потенціалу сільських територій можна визнати як незадовільний.

Триває започаткований за радянських часів процес обезлюднення сіл. Визначальну роль у зменшенні чисельності сільського населення відіграє депопуляція, рівень якої підвищився у 3,4 раза: у 1990 р. перевищення смертності над народжуваністю у розрахунку на 1000 сільських жителів становило 3,3, а у 2005 р. – 11,1 особи [11, с. 56]. До інших чинників, які обмежують використання людського потенціалу, слід віднести невмотивованість для власників земельних паїв використовувати їх за призначенням. Нині 92 % сільських жителів уклали договори на передачу в оренду своїх земельних паїв аграрним підприємствам [12, с. 7].

І. Гнибіденко взагалі вважає, що лише 2-3 % працездатного сільського населення можуть організувати свою справу та здатні до бізнесу і до підприємництва в сільському господарстві [4, с. 19].

Поселенський вимір сільського розвитку представлено переважно руральними за типом забудови і способом життя населеними пунктами, що відрізняються від міст. Система сільського розселення, як і специфіка сільськогосподарського виробництва, наклали певний відбиток і на тип сільських поселень, які за своєю характеристикою суттєво відрізняються від міських.

Соціальний вимір сільського розвитку уособлений сільською громадою, їх визначальним соціальним осередком у двох аспектах: з одного боку, у зв'язку з тим, що лише він має здатність вдихнути життя в конкретне сільське територіальне утворення, вміло й ефективно використовувати наявний у ньому потенціал; з іншого – інтереси і потреби кожної сільської території повинні розглядатися, формуватися й задовольнятися передусім як інтереси і потреби певної територіальної громади, формувати для неї загалом і для кожної окремої людини найбільш прийнятний спосіб буття [13, с. 11].

Таким чином, сільський розвиток виступає як об'єктивний багатовимірний процес, що відбувається в межах сільської соціально-територіальної підсистеми суспільства. Його динаміка та здатність до самоорганізації та саморозвитку залежать від її функціональності як цілісного об'єкта та його окремих компонентів.

Науковий аналіз оптимізації цього процесу, визначення місця в ньому окремих елементів об'єкта функціонування, виявлення взаємозв'язків між ними потребує розроблення методології сільського розвитку, за допомогою якої здійснюється наукове осмислення цього процесу, виявляються його характерні риси.

Сільський розвиток, системоформувальним чинником якого виступає простір, відбувається на засадах системності, тобто у взаємозв'язку окремих складників цього процесу між собою та у взаємодії з міською підсистемою суспільства. Його просторовими межами є певний сегмент державної території, її антропосфера, фізична територія, географічне середовище, природний ландшафт. За своїми властивостями сільська соціально-територіальна підсистема суттєво відрізняється від міської.

Сільський розвиток характеризується поліфункціональністю, що зумовлено складною внутрішньою структурою цього системного об'єкта. Упорядкованість і організація структурних елементів об'єкта додають йому стійкості й забезпечують виконання різноманітних функцій, які не обмежуються виробництвом сільськогосподарської продукції, а спрямовані на задоволення потреб і інтересів сільського соціуму та всього населення країни.

Саме спрямованість сільського розвитку в межах певного простору на відтворення природного, виробничого та людського потенціалу є ознакою цілісності та самодостатності сільського соціально-територіального утворення, його відносної відособленості від міської підсистеми суспільства.

Зовнішній вектор сільського розвитку, здатність до взаємодії з міською соціально-територіальною системою є свідченням його відкритості до зовнішнього середовища.

Оскільки сільський розвиток є складним, суперечливим та багатовимірним, він підпадає під опис синергетики – наукового напрямку, що досліджує відкриті, нелінійні самоорганізовані системи. Дійсно, наслідки сільського розвитку передбачити важко через те, що він відбувається в тісному взаємозв'язку з природним середовищем та більш мобільною міською підсистемою. Крім того, результати сільськогосподарської діяльності в межах сільського простору визначаються залежністю від природно-кліматичних умов, природних ресурсів, передусім від стану сільськогосподарських угідь, переривчастим технологічним циклом, сезонним характером праці, уповільненим оборотом капіталу, нерозвиненістю аграрного ринку.

З огляду на багатовимірність сільського розвитку, він безперервно перебуває у стані біфуркації (точка гілкування), що відкриває кілька можливих (альтернативних) шляхів еволюції об'єкта [5, с. 110]. Зробити вибір на користь того чи іншого шляху можна за допомогою такого принципу синергетики, як коеволюція (погодження, співіснування). Його застосування є найбільш виправданим при визначенні функцій, конкурентних і альтернативних сільськогосподарській, при плануванні розвитку приміських зон, у процесі взаємодії сільської та міської підсистем суспільства.

Запропоноване визначення сутності та змісту сільського розвитку веде до подолання галузевого підходу до аналізу процесів, що відбуваються в межах сільської соціально-територіальної підсистеми суспільства. До того ж воно орієнтує на ідентифікацію людського потенціалу не з об'єктом, а із суб'єктом діяльності, що має на меті комплексне відродження сільського просторового сегмента. Важливого методологічного значення набуває положення про те, що вся діяльність сільського соціуму відбувається в межах не аграрної, а руральної сфери.

Перспективи подальших розвідок, на наш погляд, мають бути пов'язані: з поглибленням теоретико-методологічних засад досліджуваної проблеми; розробкою концептуальних засад політики сільського розвитку; обґрунтуванням системної моделі управління сільськими територіями як об'єктом сільського розвитку.

Література:

1. *Алаев З.Б.* Социально-экономическая география: Понятийно-терминолог. слов. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: БРЭ, 1997. – 1456 с.
3. Генеральна схема планування території України: Затв. Законом України від 7 лютого 2002 р. // Управління сучасним містом. – 2002. – № 1–3 (5). – С. 165–172.
4. *Гнибіденко І.* Маргіналізація сільського населення як фактор соціальної безпеки держави // Україна: аспекти праці. – 2004. – № 2. – С. 17–22.
5. *Делокаров К.Х.* Системная парадигма современной науки и синергетика // Обществ. науки и современность. – 2000. – № 6. – С. 110–118.
6. *Замятин Д.Н.* Власть пространства и пространство власти. Географические образы в политике и международных отношениях. – М.: Рос. полит. энцикл., 2004. – 352 с.
7. *Захарченко В.І.* Основні аспекти дослідження промислових територіальних систем // Укр. геогр. журн. – 2002. – № 3. – С. 30–37.
8. *Онищенко О., Юрчишин В.* Сільський розвиток: основи методології та організації // Економіка України. – 2006. – № 10 (539). – С. 4–13.

9. Павлов О.І. Модель сільського розвитку в Україні та її відповідність стандартам Європейського Союзу // Статистика України. – 2006. – № 3 (34). – С. 96 – 100.
10. Павлов О. Парадигма сільського розвитку // Економіка України. – 2006. – № 7 (536). – С. 41 – 48.
11. Прокопа І. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку // Економіка України. – 2007. – № 6 (547). – С. 50 – 59.
12. Розвиток сільських територій України. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2006. – 751 с.
13. Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: Матеріали до Сьом. річ. зборів Всеукр. конгр. вчених економістів-аграрників, 9-10 листопада 2005 р. – К.: УААН ННЦ “ Ін-т аграр. економіки”, 2005. – 83 с.
14. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навч. посіб. – О.: Астропринт, 2005. – 632 с.
15. Україна: основні тенденції взаємодії суспільства і природи у ХХ ст. (географічний аспект) / За ред. Л.Г. Руденка. – К.: Академперіодика, 2005. – 320 с.
16. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М., 1997. – 576 с.

Надійшла до редколегії 1.02.2008 р.